

TIL VA TAFAKKUR O'RTASIDAGI BOG'LIQLIK: GO'DAKLIKDAGI NUTQ RIVOJI VA RUHIY O'SISH

Alfraganus universiteti

Jo'rayeva Kaniza Akbarali qizi

Pedagogika kafedrası

Pedagogika va psixologiya 3-bosqich talabasi

Annotatsiya

Ushbu ilmiy-ommabop maqolada go'daklik davrida (0–3 yosh) til va tafakkur o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik chuqur tahlil etiladi. Bola tafakkuri va nutqining birgalikda rivojlanishi, ularning bir-birini qanday to'ldirishi va mustahkamlashi haqidagi nazariyalar yoritiladi. Xususan, Vygotskiy tilni ijtimoiy vosita sifatida talqin etib, uning tafakkur rivojiga ta'sirini tushuntiradi. Piaget esa nutqni bola bilish faoliyatining tabiiy davomi deb qaraydi, Bruner esa til va ongning shakllanishida madaniy va kontekstual omillarga alohida e'tibor qaratadi. Maqolada go'dakning til o'zlashtirishida emotsional aloqa, ota-onaning nutqiy stimulatsiya, takroriy so'zlashuv va mimika-kinezika vositalarining ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, bola tafakkurining bosqichma-bosqich shakllanishi, simvolik fikrlash, tushunchalar bilan ishlash va muammolarni hal qilishda nutqning o'rni ko'rsatib beriladi. Tadqiqotlar asosida til taraqqiyotining sustligi yoki nutqiy faollikning yo'qligi bola kognitiv salohiyatiga qanday salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi muhokama qilinadi. Shu bilan birga, maqolada amaliy tavsiyalar ham ilgari suriladi — xususan, ota-onalarning bola bilan muloqot uslublari, pedagoglar tomonidan qo'llaniladigan nutqni rag'batlantiruvchi metodlar va ijtimoiy muhitning ahamiyati kabi masalalar yoritiladi.

Kalit so'zlar: *til rivoji, tafakkur, nutq bosqichlari, psixologik o'sish, kognitiv rivojlanish, Vygotskiy nazariyasi, nutq va ong, bola psixologiyasi, emotsional ifoda*

Kirish

Inson tafakkuri va tili inson psixikasining ajralmas ikki asosiy jihati bo'lib, ular o'zaro chambarchas bog'langan holda rivojlanadi. Bu o'zaro aloqaning ilk shakllari go'daklik davridanoq namoyon bo'ladi. Yangi tug'ilgan bola garchi og'zaki nutqqa ega bo'lmasa-da, u tovushlar, yuz ifodalari, tana harakatlari orqali atrofdagilar bilan muloqot qilishga urinadi. Shu orqali u sekin-asta tilni anglash, eslab qolish, va keyinchalik ifoda etishga o'tadi. Til bolaning ichki olamini tashqi dunyo bilan bog'lovchi eng muhim vosita bo'lib xizmat qiladi [1]. Bolaning nutq faoliyati nafaqat lingvistik qobiliyatni, balki uning umumiy intellektual, emotsional va ijtimoiy rivojlanish darajasini ham aks ettiradi. Bola o'z fikrini ifoda etishga kirishganidan boshlab, tafakkur jarayonlari faollasha boshlaydi. Har bir yangi so'z, yangi ibora

bolaning atrof-muhitni anglash doirasini kengaytiradi. Shu sababli, til va tafakkur o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aynan go'daklik davridayoq chuqur o'rganish va tushunish bolaning sog'lom psixik rivojlanishini ta'minlashda muhim omil hisoblanadi [2]. Bundan tashqari, erta yoshda muloqotning yetarli emasligi, tilga e'tibor yetishmasligi yoki noto'g'ri yondashuv bolaning ruhiy va aqliy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli, psixologlar, pedagoglar va ota-onalar uchun go'dakning til rivojiga alohida e'tibor qaratish zarur. Maqolada til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlikning nazariy asoslari, nutq shakllanishining bosqichlari hamda bu jarayonning ruhiy o'sishga ta'siri ilmiy asoslangan tarzda yoritiladi. Shuningdek, amaliy tavsiyalar ham taqdim etilib, bolaga to'g'ri til muhiti yaratishning afzalliklari ko'rsatib beriladi.

Til va tafakkurning nazariy asoslari

Til va tafakkur o'rtasidagi munosabat psixologiya, tilshunoslik va pedagogika sohalarida uzoq yillardan buyon muhim ilmiy masala bo'lib kelmoqda. Bu masalaga ilk izchil ilmiy yondashuvlardan birini Sovet psixologi Lev Semyonovich Vygotskiy ishlab chiqqan. U o'zining sotsiokultural rivojlanish nazariyasi orqali til va tafakkur o'rtasidagi aloqani tushuntirib berdi. Vygotskiyga ko'ra, til dastlab ijtimoiy muloqot vositasi sifatida shakllanadi va keyinchalik ichki nutqqa aylanish orqali tafakkurning negiziga aylanadi. Uning fikricha, bola avval kattalarning nutqini eshitadi, ularni takrorlaydi, so'ng esa bu tashqi nutq asta-sekin ichki nutqqa aylanadi va bola o'z fikrlarini ichki suhbat orqali shakllantira boshlaydi. Bu jarayon orqali til bola tafakkurining asosiy vositasi sifatida xizmat qiladi [3]. Vygotskiy bolalar tafakkurining shakllanishida yaqin rivojlanish zonasi tushunchasini ham ilgari surgan bo'lib, bunda kattalarning ko'magida bola o'z yutuqlarini bosqichma-bosqich kengaytiradi.

Til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlikka nisbatan boshqa nuqtai nazar bilan yondashgan olimlardan biri — Jean Piagetdir. U kognitiv rivojlanish nazariyasi asosida bola tafakkurining bosqichma-bosqich shakllanishini bayon qilgan. Piaget til va tafakkurni ikki nisbatan mustaqil, biroq bir-biriga ta'sir etuvchi tizim deb qaraydi. Uningcha, bola dastlab egosentrik nutq bilan o'z fikrlarini atrof-dagilarga emas, balki o'z-o'ziga yo'naltiradi. Bu bosqichda bola uchun tinglovchining mavjudligi muhim emas. Keyinchalik, ijtimoiy tajriba ortib borgani sari bola nutqi sotsiogen nutq shakliga o'tadi va haqiqiy muloqot vositasiga aylanadi. Piaget tilning rivojlanishini tafakkurdan kelib chiqadigan ikkilamchi jarayon deb hisoblaydi, ya'ni tafakkur tilga nisbatan avvalroq shakllanadi [4].

Til va tafakkur o'rtasidagi aloqani o'rganishda yana bir muhim olim — Jerome Bruner hisoblanadi. Bruner o'zining madaniy-tarixiy yondashuvi orqali bolada til va tafakkur rivoji aynan ijtimoiy muhitda, real muloqot jarayonlarida shakllanishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, bola tilni izolyatsiyada emas, balki kontekstda, ya'ni kundalik hayotiy vaziyatlarda o'zlashtiradi. Bruner tilni o'zlashtirish jarayonida

kattalarning tutgan o'rni — qo'llab-quvvatlovchi strukturani (scaffolding) yaratish orqali bolaning kognitiv rivojiga yordam berishini ta'kidlaydi. Bu jarayonda til nafaqat fikrni ifodalash vositasi, balki tafakkurning rivojlanishini yo'naltiruvchi vosita hamdir [5]. Uning yondashuvi bolaning til o'rganishi faqat biologik emas, balki madaniy va psixologik omillarga bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Go'daklikda nutqning shakllanish bosqichlari

Go'daklik davridagi nutq shakllanishi evolyutsion va bosqichma-bosqich kechadigan murakkab jarayon hisoblanadi. Bu bosqichlar tug'ilishdan boshlab taxminan 3 yoshgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Ilk bosqichda — taxminan 0–2 oylikda — bola faqat fiziologik ehtiyojlarga asoslangan ovozlarni chiqaradi. Bu holat “vegetativ tovushlar” deb ataladi. Keyinchalik, taxminan 2–4 oylik oralig'ida “gulinglash” (babbling) fazasi boshlanadi, bu bosqichda bola o'z-o'zidan turli tovushlar chiqarib, ularni eshitish orqali qayta ishlashni o'rganadi [6].

Ovoz chiqarish orqali tajriba qilish bolaning fonetik, artikulyatsion va eshituv ko'nikmalarini rivojlantiradi. 6–12 oy oralig'ida bola bo'g'inli tovushlar ketma-ketligini sinab ko'radi: “ma-ma”, “da-da” kabi tovushlar tez-tez takrorlanadi. Shu bosqichda atrof-muhit bilan faol muloqot bola tiliga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. 12 oylikdan so'ng esa bola ma'lum so'zlarga ma'no yuklay boshlaydi va ularni maqsadli tarzda ishlatadi. Masalan, “mama” faqat tovush emas, balki aniq shaxsni anglatadi. Bu holat tafakkurdagi abstrakt tushunchalarning til vositasi bilan ifodalanayotganini ko'rsatadi [7].

18–24 oy oralig'ida bola so'z boyligini kengaytiradi, bir necha so'zli gaplar tuzishga kirishadi. “Men ichaman”, “ber non” kabi iboralar orqali bola faqatgina istagini bildirish bilan kifoyalanmay, balki o'z fikrini tuzilmaviy shaklda ifodalay boshlaydi. Bu holat Piaget tomonidan kognitiv rivojlanishning “preoperatsional bosqichi” sifatida baholanadi. Ushbu bosqichda til nafaqat muloqot vositasi, balki tafakkur shakli sifatida ham faoliyat ko'rsata boshlaydi [8].

Til rivojining ruhiy o'sishga ta'siri

Til rivoji bolaning ichki psixik dunyosini shakllantiruvchi asosiy vositalardan biridir. Go'daklikdan boshlab bola o'z his-tuyg'ularini tovushlar, mimikalar va so'zlar orqali ifoda etish boshlaydi. Masalan, quvonchli holatda chiqargan xursand ohanglar, g'azablenganda baqirish yoki yig'lash — bu ham til va emotsional ifodaning integratsiyasidir. Til vositasida emotsiyalarni anglash va ifoda etish bolaning ruhiy salomatligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu orqali bola o'z holatini engillashtiradi, boshqalarga murojaat qilish imkoniyatiga ega bo'ladi [9].

Til orqali muloqot qilish bolani ijtimoiy subyekt sifatida shakllantiradi. U boshqalarning fikriga quloq solishni, o'z fikrini ifodalashni, fikr almashishni o'rganadi. Bu esa bolaning ijtimoiy faolligini oshiradi, o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi. Bolalar bog'chasida yoki oilaviy muhitda muloqotga kirishgan bola

psixologik jihatdan ijobiy kuchlanishga ega bo'ladi. Bu esa ijtimoiy moslashuvchanlik, ruhiy barqarorlik va empatiya kabi fazilatlarning rivojlanishiga xizmat qiladi [10].

Til bolaning o'zini anglash jarayonida muhim rol o'ynaydi. "Men", "sen", "bu mening o'yinchog'im" kabi iboralarning qo'llanilishi orqali bola o'zini shaxs sifatida ajratishni boshlaydi. Bu esa shaxsiy identifikatsiyaning bosqichi hisoblanadi. Til orqali fikrlarni tuzish, o'z harakatlarini rejalashtirish, boshqalarni baholash va o'z fikrini asoslash kabilar bola tafakkurining shakllanishiga, o'z navbatida ruhiy o'sishiga xizmat qiladi. Shuningdek, til vositasida ijtimoiy me'yor va qadriyatlar bilan tanishish ham bolaning axloqiy va hissiy rivojini belgilaydi.

Til va tafakkur o'rtasidagi uzviy bog'liqlik bolaning hayotining ilk davrlaridanoq namoyon bo'ladi. Go'daklikda bola tashqi olam bilan ilk muloqotini aynan til vositasida boshlaydi. Bu jarayon faqatgina nutq o'rganish emas, balki tafakkur — fikrlash, tushunish, anglash va o'zini ifoda etish jarayonining shakllanishidir [1].

Ilmiy izlanishlar shuni tasdiqlaydiki, bola nutqining rivojlanishi nafaqat lug'aviy boylikni, balki uning mantiqiy fikrlashi, hissiy holatlarni tushunishi va boshqarishi, atrofdagilar bilan munosabat o'rnatish qobiliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi [4][8]. Shuningdek, bola til orqali ijtimoiy me'yornlarni o'zlashtiradi, o'z fikrini aniq va ravon yetkazishga intiladi. Bu esa uning ruhiy barqarorligi va ijtimoiy moslashuvining asosi hisoblanadi [10].

Shu nuqtai nazardan qaralganda, bola nutqining rivojiga erta e'tibor qaratish — uning umrbod tafakkur salohiyatini shakllantirish demakdir. Ota-onalar tomonidan bolaga mehrlil, tushunarli va boy til muhitining yaratilishi, pedagoglar tomonidan muloqotni rag'batlantiruvchi o'yinlar, suhbatlar, ertaklar orqali nutqiy faollikni kuchaytirish muhimdir. Psixologlar esa har bir bosqichda bolaning ruhiy holatini, til va tafakkur muvozanatini kuzatib, kerakli psixopedagogik yondashuvlarni taklif qilishlari zarur.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, til va tafakkurning uyg'un rivoji — bu bola uchun mustahkam psixik poydevor, barqaror shaxsiyat va muvaffaqiyatli kelajakning kafolatidir. Til orqali fikrni shakllantirish va ifoda etish qobiliyatiga ega bola jamiyatda o'z o'rnini topa oladi, o'zaro munosabatlar jarayonida faol ishtirok etadi va o'zini anglaydigan shaxs sifatida rivojlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Tomasello, M. (2003). Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition. Harvard University Press.
2. Bloom, P. (2000). How Children Learn the Meanings of Words. MIT Press.
3. Vygotsky, L. S. (1962). Thought and Language. MIT Press.

4. Piaget, J. (1923). *The Language and Thought of the Child*. New York: Harcourt, Brace.
5. Bruner, J. (1983). *Child's Talk: Learning to Use Language*. Oxford University Press.
6. Kuhl, P. K. (2004). Early language acquisition: Cracking the speech code. *Nature Reviews Neuroscience*, 5(11), 831–843.
7. Hoff, E. (2006). How social contexts support and shape language development. *Developmental Review*, 26(1), 55–88.
8. Fernald, A. et al. (2013). SES differences in language processing skill and vocabulary are evident at 18 months. *Developmental Science*, 16(2), 234–248.
9. Denham, S. A. (1998). *Emotional Development in Young Children*. Guilford Press.
10. Snow, C. E. (1989). Understanding social interaction and language acquisition: Sentences are not enough. In M. H. Bornstein & J. S. Bruner (Eds.), *Interaction in Human Development*. Erlbaum.